

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XX-ik évf.

September, October 1885.

5-ik füzet.

DARWINISMUS ÉS ERKÖLCS.

A mellett a törekvés mellett, mely korunkban a fejlődést az emberi ismeret minden ágában megkísérettette alkalmazni, az erkölcs-tan sem maradhatott a fejlődés-elmélet hívei előtt figyelmen kívül. Sőt ehhez a tárgyhoz maga Darwin is egy külön nagy munkával járult, „Az ember származása“ (The Descent of Man) című munkájával. S minthogy már a fejlődés-elmélet világánál az erkölcsi fogalmak nemcsak módosulást látszanak szenvedni, hanem egész tartalmukban megváltozva tűnnek fel, miután már a fejlődést a vallásra és egyházra való vonatkozásaiban tárgyaltuk¹⁾, indítatva érezzük magunkat az erkölcs terére is követni.

Eddig azt tanultuk, legalább a keresztény erkölcs-tan mindig azt tanította a világnak, hogy van egy fensőbb, parancsoló erkölcsi törvény, a mely közös minden szabadakaratu lényvel; és hogy ezt a törvényt nekünk az ész, vagyis a lelkiismeret isteni szózata nyilatkoztatja ki. De az új tan apostolainak nagy része egészen más-képp tanít. Hogy a lelkiismeret hangja az Isten szava az emberben, — egy Jób, Pythagoras és Plato, Fénélon és Channing tana — nem találhat helyet az ő erkölcs-tudományukban. A lelkiismeret szerintök nem eredeti tehetség; az erkölcsi törvény a múlt tapasztalatainak átöröklése. Az erkölcs tehát nem isteni intézmény, hanem az erő, a természeti törvények eredménye. Nem csodálkozhatni azért, hogyha sokan így az erkölcsöt veszélyben látják, s a darwinismusnak szemére vetik, hogy nemcsak a vallást, hanem az erkölcsiséget is aláassa; a „létért való küzdelem“ elvével a politikai és társadalmi rendet eddigi formájában veszélyezteti.

A céli irányos fejlődés-tan, mondanunk sem kell, az erkölcsiséggel igen jól összefér, mert az a vallást, mely az erkölcsiségnek a megszeüesülést, a valódi erkölcsjelleget adja, nem zárja ki; s bár a fennálló egyházak dogmáiba mélyen belenyul, de a vallási nézeteknek csak

¹⁾ Ker. Magv. XVII köt. Darwinismus és vallás, 251--261. I. XVIII köt. Céli irányos darw. és Isten eszméje. 273--278. I. XIX köt. Céli irányos darw. és az egyházak. 73--79. I.

tisztázására és így közbenjárólag az erkölcsiség kivánalmaira is szolgálhat. De a csupán gépiesen és történetesen ható fejlődés, a kiválasztás-elmélet, mely a vallást alapjában kizárja, az erkölcsiséget, mint olyant, csakugyan tényleg veszélyezteti.

Hogy ezt lássuk, vizsgáljuk meg közelebbről a fejlődés-elmélet által inaugurált etikát elméletében és gyakorlatában.

Egy oly nézet mellett, mely teljesen szakított azzal a hittel, hogy a világ egy szellemi alap-okra viendő vissza, s helyébe a célirány nélkül ható természeti erők öszjátékát állította, az eddigi etikának is, a klasszikus ó-kor és a kereszténység földjén épült erkölcstannak esnie kell. Már mindjárt a legfőbb jóról, mely mint erkölcsi ideal oly magasan áll a hasznosság szük fogalma felett, nem lehet a mellett szó. A helyébe az egyénnek az a törekvése jön, melylyel magát az ellenséges erőkkel szemben fentartja, a csupa egoismus elve, vagy ha úgy tetszik a fajfentartás elve.²⁾ De akár eszeveszett megoszlásban harcoljon az ember ember ellen, akár pedig társaság által igyekezzék magát erősíteni, állását biztosítani, ez mégis csak egy célért történhetik: élet minden áron, és pedig a lehető legkényelmesebb élet. És a milyen a legfőbb jó itt, olyanok a kötelességek és érények is. †

Kötelességről, általánosan kötelező erkölestörvényről nem beszélhetni, mert a cselekvés közetlen indoka az egyén- vagy a fajfentartás ösztöne. A mások iránti kötelességek csak kötelezettségek abból a célból vállalva, hogy az ember magának használjon. Mert hogyha versenytársam közetlenül vagy közbenjárólag az én hátrányomra jut előnyhez, az önmagam iránti kötelességek ellenére cselekedném, hogyha őt mégis elősegíteni igyekezném céljában. A létért való küzdelemben főleg három eset lehetséges, melyekből a kötelezettségek rendszerét levezetni lehet: vagy hagyni a dolgokat a maguk mentére, vagy pedig korlátozni, vagy végre ha erre nincs elég erőnk, mások segélyét venni igénybe. A dolgokat a maguk mentére hagyni nem nagyon tanácsos, legfennebb csak addig engedhetni meg, mig nem vagyunk fenyegetve; korlátozni pedig azonnal kell, mihelyt magunkat veszélyeztetve látjuk; és más segélyét is azonnal igénybe vesszük, mihelyt benne támaszunkat kell megpillantanunk s általa magunkat erősítünk. S így az egész kötelességtan politikává válik,

²⁾ V. ö. Schmid, die darwinischen Theorien, 371. l. és Strauss, Der alte und der neue Glaube, 74. §.

melyet az egyéni haszon szempontja határoz meg. És minthogy ez a körülmények szerint változik, a kötelezettségek is. Minden változás a körülményekben, változást idéz elé az erkölcsi kötelezettségben is, s így más meg más morált szül.³⁾

Erényről ez etikában csakis annyiban lehet szó, a mennyiben az egyén egyfelől a maga iránti kötelességeit, s másfelől az általuk feltételezett mások iránti egoistikus kötelezettségeket helyesen felfogja és saját jólléte emelésére és szilárdítására pontosan teljesíti.

Elméletben tehát a darwinféle ethika nem több, mint jól szervezett egoismus, merev törvényszerűség. S vajjon több-e a gyakorlatban?

A miért az emberek szaporodnak s a létért mind nagyobb erőfeszítéssel küzdenek, ebből lehet hogy még nem következik, hogy egymásnak teljes megsemmisítésére törjenek, mert találhatnak modus vivendi-t. De mivel az egyéni érdek a határozó, oktalan dolog lenne, hogy az emberi társadalom azokat az egyéneket, kik a létért való küzdelemben a sorból kiesnek, résztvevően felsegítse és megszabadítsa. Másokat önmagukért s nem magamért szeretni és segíteni, betegeket ápolni, az éhezőknek kenyeret adni, égetteknek adakozni, vagy bármi más munkáját teljesíteni a humanitásnak — a valódi erkölcsi érzületnek a kifejezése. De azon az ethikai állásponton ezek a cselekedetek ha nem is nevetségesek, de közönyösek lesznek. Annak legfőbb elve az önfentartás és ennek biztosítására, valamint a társadalom fennállhatására a törvényszerű szokások teljesen elégségesek. Káromra cselekszem én, hogyha a társadalomnak elesett tagjait a saját áldozatommal az önmagam elleni harcra megtartani törekszem; s esztelenséget árulok el, hogyha saját életemet másokért kockára teszem.

A kiválasztás-elmélet csak törvényszerű erkölcsiséget ismer, mást nem. A tulajdonképpeni humanitásnak, a minek következtében mi még a létért való küzdelemben is minden egyenes vagy nem egyenes haszontól eltekintve cselekszünk másokért, már elvben elmentmond, A mig kevés ember lakta a földet, az egyik a másik szerencséjét irigység nélkül nézhette; a mig más versenyző fajokkal szemben a saját fajom szaporodása előnyösnek látszik, a szaporodást kívánatosnak találhatom. De a hogy az önfentartás forrásai mindinkább kevesednek, éppen abban a mértékben kell feladnunk arról az álláspont-

³⁾ V. ö. Frances Power Cobbe, Darwinismus, in Morals 30. l.

ról, hogy a dolgokat a maguk mentére hagyjuk; abban a mértékben kell az egyénnek kívánni, hogy a foglалás korlátoztassék; s abban az arányban, mint az emberek szaporodnak, kell hogy mindinkább esztelen dolognak tünjék fel a kitett gyermekeket felvenni, a szegényeket és betegeket ápolni, s a gyengéknek a házasságot megengedni, úgy hogy a fajnak, mely a lehető erősödés és tökéletesedés irányának ellenszegülne, végre is teljesen el kellene gyengülni s a létért való harcra alkalmatlanná válni. Häckelnek, a legmerészebb darwinistának szive fel is melegül az ember mesterséges tenyésztésének kitünő példái mellett, melyeket a régi spártiak és némely hindu törzsek mutatnak fel, és némileg sajnálja, hogy az orvostudomány némely chronicus betegségeket évekre nyújt és nem engedi a gyengéket azonnal elveszni.

Maga Darwin is a mivelt társadalomnak ezt a magatartását esztelenségnek tartja és egyebek közt azt jegyzi meg róla: „Azok közt, a kik a házi állatok tenyésztésére figyelmet fordítottak, egy sem lesz, a ki ezt a dolgot (t. i. a gyengék iránti tekintetet) az emberi fajtára nézve nagyon károsnak ne találná. Meglepő, hogy milyen gyorsan csenevész el egy domestikált fajta gondozás hiánya, vagy pedig a gondozásnak helytelen irányba való terelése következtében, de kivéve magára az emberre vonatkozó esetet, alig van oly tudatlan tenyésztő, a ki legroszszabb állatjait tenyészténé tovább.⁴⁾ Azt is hozzáteszi, hogy itt az „értelem“ a legnemesebb ösztönnel, a „részvétellel“ ellenmondásba jő, és itt a civilizatiót csak azzal tudja menteni, hogy a gyengék fentartása kárát kevesebbre becsüli, mint a részvét ösztöne esetleg elvesztését. Jól van. De hát a civilizatióknak ez a rossz gazdálkodása mindig kell-e hogy tartson? És az értelemtől egyszer mindenkorra elítélt részvét, elvileg — a mi itt a szándék — megvan-e mentve, hogyha csak pillanatra, csak átmenetileg lehet megtűrni?

A létért való küzdelem elve csak azt hozza magával, hogy az ember csak az önmaga hasznára megállított állami és társadalmi törvényeket tisztelje, csak azt, hogy törvényszerűleg cselekedjék. A mit azonkívül teszen, érzélgés vagy luxus; bármelyik legyen, a saját hátrányára van. Mihelyt az a nézet meghonosul, hogy mi csak a vak esetlegesség teremtményei vagyunk, csak úgy odavetve a világba, hogy a természeti tenyésztés gépműhelyében tekintet nélkül szétzúzassunk, ha harczoló állásunkból egy pillanatra is kilépünk; mihelyt ez a nézet meghonosul: éppen az a néhány jólelkű, igény nélküli s részvevő ember lesz az, kiket a kérlelhetlen verseny legelőször félre-

⁴⁾ „Az ember származása“ Magyar kiadásában 1. köt. 205. l.

taszt. A nemesnek a közönséggel való harczában a közönségesnek az eddigi viszonyok közt is mindig nagy előnye volt, s a jót a mit hosszu évek szorgalma fáradságosan épített, a durva erő gyakran egy pillanat alatt megsemmisítette. S hát oly nézet mellett mi fogna történni?

A czéliránytalan kiválasztás-elmélet etikája, a mint tehát látható, ugy elméleti, mint gyakorlati tekintetben nem egyéb jól szervezett egoismusnál, törvényszerűség⁵⁾ S mit mondanak a fejlődés hívei ezzel szemben?

Azt, hogy a fejlődés, tekintettel arra, hogy éppen mi emberek a fejlődés oly magas fokára jutottunk, mindenkinek meg kell, hogy engedje, hogy még magasabb fokára jusson a fejlődésnek; azt, hogy ez a tan a tökéletesedést legjobban eszközözi. Haeckel azt mondja: „A fejlődés és az arra alapított monistikus bölcselém iránti fogékonyság az ember szellemi fejlettségének legjobb mértéke.⁶⁾ Egy névtelen író meg, a ki Hartmann, saját művét, „die Philosophie des Unbewussten“-t a czéliránytalan fejlődés álláspontjáról bírálva, lelkesül az emberi szellem által maga elé állított ideal iránt, „a gyakorlati idealizmus“ iránt, mely minden előhaladásnak igazi, benső emeltyüje, „melynek palladiumát egy nép sem hagyhatja el büntetlenül, hogyha nem akarja azt látni, hogy minden miveltsége mellett is az állatok sorába süllyedjen és más eszményesebb népek felülhaladják.“⁷⁾ Csak-hogy a mi amaz előtörökrekvést illeti, nem kell szem elől téveszteni, hogy a kiválasztás-elmélet ideáljai az alaktani, élettani, értelmi és technikai tökéletesedésre terjednek ki, de a tulajdonképpeni erkölcsi tökéletesedésre nem. A darwin-féle emberiségnek erkölcsisége csak utilitarianizmus, tehát törvényszerűség lehet, de nem erkölcsiség, a melynek a hasznosság elvével semmi köze. Az alig emelkedhetik fel erkölcsi idealizmusra. Legalább nem lehet belátni, hogy honnan nyerhetné annak föltételeit egy oly világban, mely egy szellemi alapoknak és a tulajdonképpeni erkölcsi céloknak egészen híjjával van, s a melyben mindent a többé vagy kevésbé elleplezett hasznosság elvéből ítélnék meg.

Továbbá meg azt mondják a czéliránytalan fejlődés hívei, hogy az egyén csak társaságban találja jól magát, és hogy ez elégséges ok

⁵⁾ Erre, valamint az alábbi pontokra v. ö. Dr. G. P. Weygoldt Darwinismus, Religion, Sittlichkeit VI. f.

⁶⁾ Nat. Schöpfungsgeschichte. 623. l. Id. Schmid művéből.

⁷⁾ Das Unbewusste vom Standpunkt der Physiologie u. Descendenztheorie, Berlin 1872. 51 l.

az erkölcsi magaviseletre. Ez a felfogás újabb meg újabb alakban ismételten előjönök. Wallacenak amaz észrevételével szemben, hogy az erkölcsi érzéknek vagy a lelkiismeretnek a csupa hasznosság elvéből való kifejlődése megfoghatatlan, azt állítják, hogy az a darwinizmussal igenis öszhangzó, mert egy társaság, melynek tagjai hűséggel és bizalommal közlekednek egymással, sokkal jobban és erősebben lesz felszerelve a létért való harczra, mint egy olyan, melyben egyik a másikat hazugsággal megcsalja. Abban igazok lehet, hogy a lelkiismeret eredete, a mennyiben az törvényszerű cselekvést kíván, a kiválasztás-elmélet álláspontjáról nem egészen megfoghatatlan; de egyebekben az erkölcsiséget a törvényszerűséggel azonosítják, a moralitást a legalitással. A mi a kiválasztás-elméletet erkölcsi tekintetben vitássá teszi, az kizárólag az a kérdés, hogy azzal a valódi erkölcsiség, azaz az olyan erkölcsi cselekvés, mely a saját hasznára nem tekint, öszszeegyeztethető-e. Erre a kérdésre mindig oly feleletet adnak, mely csak az utilitarianismus mellett lehet bizonyíték, de nem a keresztény, sőt általában a bölcselmi erkölcsiség mellett. Nem arra felelnek mire kellene, s olyant bizonyítanak, a mi fölül senki sem kételkedik; s nem egyszer azokat az előnyöket, melyek csak a fejlődés általános eszméjét illetik, a céliránytalan kiválasztás-elméletre ruházzák át, melyet semmiképen sem illethetnek. Önzetlen erkölcsiséget úgy látszik nem tartanak lehetségesnek, s szükségesnek sem, különben nem kellene szem elől téveszteniök. De akkor ne akarják az erkölcsiséget, úgy a mint azt a kereszténység és Kant óta a bölcelem is tanította, a saját álláspontjukra alkalmazni, hanem vigyék keresztül egoistikus rendszerüket tekintet nélkül, vagy pedig a mennyiben az erkölcsiség eddigi fogalmához jónak látják ragaszkodni, beszéljenek érvekkel és nem szavakkal, melyek erkölcsieknek csak hangzanak, de értékük törvényszerű.

Ethikájukba a „szeretet“ kifejezést is felvették. Häckel szerint ez a szeretet abban áll, hogy az egyes saját érdekei megrövidítésével az egésznek áldozatot hoz, s ezért a céliránytalan fejlődésben semmi rázkodtatást nem okoz, sőt az az érvényben levő erkölcstörvényeknek észszerű megállapítása a természeti törvények biztos alapján. Csakhogy ha én az egész érdekében s azáltal közbenjárólag a saját magaméban alkalmilag áldozatot hozok, hogy lehessen ezt szeretetnek neveznem. Avagy a szeretet a kényszerből vagy okosságból vagy számításból származó önmegtágadással egyjelentésű-e? Az eddigi ethika megvan-e azzal mentve, hogyha annak jelszavait oly viszonyokra alkalmazzuk, melyekre nem találunk?

Felhozzák még a céliránytalan fejlődés hívei, hogy etikájukban mindenestre lehetséges még egy valódi elv, t. i. a száanalom, a megbánás (Repentance.) Nem állítjuk, hogy nem lehet benne, de az magamagával ellentmondásba jön. A lét beláthatlan harczerén, hol lény lény ellen változó szerencsével küzd, elég alkalmat találhatna az ember arra, hogy a kevésbé szerencsés küzdőknek segélyére siessen; csakhogy ezzel talán épp azokat az egyéneket erősítheti, kik holnap vele kelhetnek versenyre, s így erejét pazarolja, melyet pedig előre nem látott esetekre a saját maga számára kellett volna megkímélnie. Mihelyt tehát a száanalmat gyakorlativá akarják tenni, az önmaga iránti és a mások iránti száanalom közt azonnal viszály támad, a melynek hogy mi lesz a kimenetele, előre gondolhatni. A mások iránti száanalom a céliránytalan fejlődés határain belül hiába való, érzelgős hangulat, a melylyel az embernek a maga érdekében sohasem szabad, hogy tényleg másokért cselekedjék; és hogyha mégis cselekszik, önmagát gyengíti, s utoljára őt kűszöbölik ki száanalom nélkül.

S hogy végül azt is megemlitsük, azt mondják a céliránytalan fejlődés hívei, hogy most is már sok olyan ember van, ki egy szellemi fölényben nem hiszen, de a kikkél az erkölcsiség nem hiányzik. Csakhogy kétség fér ahoz, hogy az ilyeneknek olyan lelkiismeretök van-e, mint a milyenre külső, törvényszerű tetteikből következtethetni. A ki érintkezik az emberekkel s a látszat és igazság között különbséget tenni megtanulta, igen jól tudja, hogy némely cselekedetek, melyek erkölcsieknek és humanusoknak látszanak, azonnal elvesztenék előttünk nymbusukat, ha indokaikat ismerhetnők. Azonban megengedve, hogy főleg erkölcsi tekintetben nincs különbség hitetlenek és hívők között, akkor az a tehetségünk, hogy ne mondjuk szokásunk, melylyel nemcsak törvényszerűleg, hanem valóban erkölcsileg is cselekedhetünk, a lelkiismeret rovására esik, a lelkiismeretére, mely, mint a fejlődés tanítja, nagyrésztben a múlt productuma, tehát nem saját szerzeményünk, hanem örökség a korábbi időkől. De így aztán ha az erkölcsiségét nem vonjuk is kétségbe azoknak, kik Istenben nem hisznek, nem abban találjuk okát erkölcsiségüknek, mert a céliránytalan fejlődés követői, hanem mert egy erkölcsi múlt vállain állanak, melynek a vallás által kikűzdött vívmányaiból, szerzeményeiből élnek. De kerüljön csak az újabb ezer esztendő az ő uralmuk alá, az erkölcsiség, melynek elvben náluk nem lehet helye, a nemhasználás következtében megszűnik tényező lenni s csak a törvényszerűség, a kényszerből és érdekből származó helyes cse-

lekvés fogja összetartani az emberiséget. A saját véleményök szerint is esztelenség azt hinni, hogy a lelkiismeret szózata az idő és elméletek minden befolyásai közt mai tiszta csengését meg fogja tartani.

A darwinismus, mint az esetlegesség és a tisztán mechanikai törvényszerűség bölcseleme nem veszedelmes azoknál, kiknek valóban van erkölcsiségök, de idővel azzá lehetne, ámbár a társadalmi és politikai rend fennállását soha sem zárja ki. Ezt meg kell jegyeznünk Darwin ellenfeleivel szemben, kik úgy vélekednek, hogy a darwinismus érvényrejutásával a világ mindjárt elvész és az ő vakon követő hiveivel szemben is, kik mindig és mindenütt csak átváltozásról és fejlődésről beszélnek, s az erkölcsiség kérdésében meg bizonyosnak állítják, hogy sohasem lesz abban veszedelem, mivel ma sincs. Holott a humanitás, az erkölcsi eszményiség épületének, a melyen ezer esztendőök dolgoztak, a helyett, hogy minden részeiben teljesen felépítenék, romba kellene dűlnie, hogyha az emberiség a kiválasztás elméletét egész határozottsággal át akarná vinni az életbe.

Azonban a dolog nem fog oda kerülni, hogy az erkölcsiség megsemmisüljön, mivel egy oly világnézet, mely a mechanikai és esetleges átváltozásra és leszármazásra van alapítva, tarthatatlan. A fejlődés ugyan tarthatja magát, de csakis a célirányos eléhaladás feltételével. A természettudomány a fejlődésnek még újabb bizonyítékokat hozhat ki a tapasztalatból, de senki sem kívánja tőle s nem is tiszte, hogy más egyébbel foglalkozzék, mint mechanikai erővel és törvényekkel. Fel kell adnia tehát azt a gondolatot, mintha a hatás módjával az erők végső alap-okát és benső összeköttetését, a jelenségekkel magát a létet is fölfedte volna. És hogyha mégis az erők mechanismussával a világ tartalmát, a létet is megmagyarázhatni véli, ez egyik kitünősége szerint is subjectiv, de nem objectiv, megdöntetlen tudás.^{*)} És hogyha a lelkiismeretet nem eredeti tehetségnek, hanem bizonyos erők eredményének lenni hirdetik, ezzel szemben a másik nézet is épp oly jogosult erkölcsi öntudatunk valódiságában hinni és a mi cselekvésünknek erkölcsi jelleget egyedül adhat, a lelkiismeret hangjában Isten szózatát hallani.

PÉTERFI DÉNES.

^{*)} Virchow, die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat. Berlin, 1877. 2. Aufl. 24. l.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ THEOLOGIA HASZNA.*)

Az összehasonlító theologia egyike azoknak a tudományoknak, a melyek az emberi történelem tényeit és tüneténeit kutatják, megfigyelik s vizsgálódásuk eredményét törvényekké alkotják. E tudomány célja megmutatni, hogy mit foglalnak az egyes vallások magukban; miben hasonlítanak egymáshoz és miben különböznek egymástól; milyen eredetük, fejlődésük; minő helyet foglalnak el az egyetemes történelemben; minő positiv és negativ tulajdonságaik, igazságaik és tévedéseik vannak; minő befolyással voltak az emberiség fejlődésére a múltban, vannak a jelenben és lesznek a jövőben. Ez a tudomány, a melynek célja, hogy egyformán igazságot szolgáltatson az emberiség összes vallásos törekvésének, még bölcsőjében van; csak e százban keletkezett, de hatása már is érezhető korunk vallásos gondolkozásmódjában.

Az összehasonlító theologia haszna legelső helyen abban nyilvánul, hogy megment azoktól a tévedésektől, a melyekbe különösen a múlt száz év keresztény hitvédői a pogány nagy népi vallásokra nézve estek. Ezek ugyanis hogy a keresztény vallás felsőbbbségét kimutassák, szükségesnek vélték a többi vallásokat gyalázni. A zsidó és keresztény vallást isteni kijelentésen alapulónak, Isten művének és tökéletesnek, a többi vallásokat meg emberi találmányoknak és csalásoknak tüntették fel. S ha meg is engedték, hogy az igazság némi nyoma feltalálható a polytheistikus vallásokban, általában mégis csak roszaknak tartották, mivel érzékiséget, kegyetlenséget és általános elfajulást szülnek. Ily nézetekben voltak a világ természeti nagy vallásai felől régebben s még ma is sokan vannak, a kik azt hirdetik, hogy Krisztus születése előtt bűn, sötétség, tudatlanság és reménytelenség töltötte be a világot. Az összehasonlító theologia hova-tovább az ily nézetek ferde és igazságtalan voltáról győz meg. Az bebizonyítja, hogyha mindjárt a természeti vallások foglalnak is magokban hamis, erényt sértő dolgokat, de általá-

*) Freeman Clarke Jakab „Ten Great Religions“ című munkája nyomán.